

3.2. Хроніка успішного татарського нападу 1575 р. (Б.Папроцького віршована «Історія жалісна...»)

Питання про формування наративного образу татарських нападів на Україну досі практично не порушувалося у вітчизняній історіографії, оскільки належало до зовні «очевидних» тем. За джерело цього образу зазвичай подається «одвічна» та апріорна пам'ять народна, яка не потребує жодних наукових досліджень. Утім, сучасна наративістика навчила нас обережно ставитися до «очевидного».

Відтак, аналіз мабуть найяскравішого в річпосполитській історичній літературі опису успішного татарського нападу 1575 р. – віршованої хроніки «*Historya zalosna o prętkości y okrutności Tatarskiey a o srogim mordowaniu y popsowaniu Ziemie Ruskiey y Podolskiey. Ktore sie stało Księżycy Października Roku 1575*»/ «Історія жалісна про прудкість та лють Татарську і про суворе нищення та псування Земель Руської та Подільської. Котре сталося місяця Жовтня Року 1575» (Краків, 1575) дозволить по-новому поглянути на цю проблему. До речі, ця історіографічна пам'ятка практично не введена до наукового обігу (причому не лише в Україні).

Автором цікавої нам історії, «правдиво і коротко записаної», був Бартош Папроцький. Дозволимо собі представити тут цього відомого річпосполитського «українознавця».

Бартош Папроцький (1543 – 27.XII.1614)

Уродженець давньої добжинської землі в Мазовії (маєток Папроцька Воля біля м.Серпца). Навчався у Краківському університеті, згодом служив при магнатських дворах. 1572 р. у складі дипломатичної місії Папроцький відвідав Стамбул.

Вірогідно, також взяв участь у поході Стефана Баторія на Гданськ 1577 р.

Зв'язаний із кланом Зборовських, за часів безкоролів'я 1587 р. Папроцький обстоював габсбурзьку кандидатуру на польський престол. Відтак, після поразки австрійської партії в битві під Бичиною 1588 р., він змушений був тікати на територію Священної Римської імперії. Тривалий час прожив у Чехії, Моравії та Сілезії і лише 1610 р. повернувся до Корони Польської (це сталося вже по смерті могутнього ворога «зборовчиків» – канцлера Я.Замойського, помсти якого Папроцький мав підстави побоюватися). Знайшовши свій масток розореним, змушений був доживати віку при монастирях у Вонхоцьку та Лондзе. Помер 27 грудня 1614 р. у Львові.

Вірогідно, ще участь у посольстві до Туреччини 1572 р. підштовхнула Б.Папроцького до зацікавлення українськими справами. Його перші польськомовні праці – «Історія жалісна про прудкість та лють татарську і про мордування та псування земель руської та подільської» (Краків, 1575), «Паноша, себто уславлення панів земель руських і подільських» (Краків, 1575), «Короткий і правдивий опис в'їзду до Волох Івана-воеводи, котрого Підковою звать» (Краків, 1578; наразі не віднайдена), присвячені їм безпосередньо. Угорські каталоги відносять до творів Папроцького ще й «*Warhafftige Beschreibung des krieges, welchen der walachische Woiwod Joun mit den Türcken gefüret*»/ «Правдивий опис війни, яку волоський воевода Івоня з турками вів» (Б.м.д., 1576; переклад з польської). Ймовірно, це той самий текст, на який посилається у своєму виданні про «війну Івоні» 1574 р. Л.Горецький³⁵⁹.

Багато «українського» матеріалу в історико-генеалогічних «Гнізді цноти» (Краків, 1578) та «Гербах рицарства польського» (Краків, 1584). Причому цікаво, що Папроцький як історик явно симпатизував традиціям (джерелам легітимації) Галицько-Волинського князівства та скептично ставився до концептів

³⁵⁹ *Leonardi Corecii, Equitis Poloni, Descriptio belli Jvoniae, Voivodae Valachiae, quod anno MDLXXIII, cum Selimo II, Turcarum imperatore, gessit. <...>. – Francofurti, 1578. – P.58.*

«литовсько-руських». Саме цьому історичу вітчизняна історіографія завдячує численними подробицями діяльності таких «козацьких гетьманів», як С.Зборовський та Б.Ружинський.

До речі, обмовки автора свідчать, що поданий коротенько в «Гербах» сюжет експедиції С.Зборовського на Запоріжжя у 1579 р. Папроцький готувався розбудувати (чи таки тоді вже розбудував?) в окрему «Історію»³⁶⁰. Зауважимо, що нещодавно С.Леп'явко здійснив спробу обґрунтувати датування експедиції Зборовського 1581 роком³⁶¹, але її слід вважати невдалою.

Адже у оповіді Папроцького згадується, що Зборовський посилав до молдавського воєводи Петра (Петра Кульгавого), а той був воєводою у 1579 р. і повернувся до влади 1582-1591 рр., але у 1581 р. на господарському престолі сидів Ян V Сас. Далі, 1579 р. кримський хан справді виправлявся на «перський фронт», уже вдруге після першої кампанії проти Персії 1578 р., а щодо 1581 р. точно, що на фронті він не був.

Зрештою, в Метриці Коронній зберіглися ще й «Універсал королівський про піймання та покарання баніти, Самуеля Зборовського, котрий з козаками низовими вторгнувся до волоської землі та порушив мир з Туреччиною», датований 5.XII.1579 р.³⁶² та «Лист до прикордонних старост про поймання Самуеля Зборовського» з 6.XII.1579 р.³⁶³.

Утім, повернемося до життєвого та творчого шляху Папроцького. Згадані ґрунтовні пізнання у «справах українних» після вимушеної еміграції на територію імперії Габсбургів дозволили нашому герою стати одним з тих, хто забезпечив «інформаційну підтримку» перших контактів Австрії із запорізькими козаками. Свій «уришок про козаків» (див. розділ

³⁶⁰ *Paprocki B.* Herby rycerstwa polskiego. – Kraków, 1858 (репринт – Warszawa, 1982). – S.156-167.

³⁶¹ *Леп'явко С.* Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561-1591). – Чернігів, 1999. – С.105.

³⁶² AGAD. – МК 119. – К. 279-281.

³⁶³ *Ibidem.* – К. 281-281v.

4) він вмістив саме у біографії імператора Рудольфа II Габсбурга (1552-1612) в «Саді королівському».

Папроцький тут описував власне хроніку воєнних подій 1594-1597 рр. (мова про козаків безпосередньо йде під 1594 р.), коли Священна ліга на чолі з Австрією протистояла потузі Османської імперії і уперше нав'язала контакти із Запоріжжям (місія Е.Лясоти). Обидва празькі видання «Саду королівського» польською (Прага, 1599) та чеською (Прага, 1602) мовами мали розкішний вигляд і були розраховані передусім на «публіку» (це власне перша відома нам чеськомовна характеристика українських козаків).

Утім, повернемося до «Історії жалісної», яка і стане предметом нашого аналізу. Цей твір про вторгнення кримців на Україну 1575 р. досі малознаний історикам, хоча його короткий переказ, без посилання на оригінал, можна зустріти, зокрема, на сторінках популярного польського перекладу (з доповненнями) М.Пашковського трактату «Хроніка європейської Сарматії» А.Гваньїні (Краків, 1611)³⁶⁴. Зауважимо, що перше базове видання «Хроніки» (1578) цього матеріалу ще не містило (уривок вставлено у виданні 1611 р. при оповіді про панування польського короля Генріха Валуа, а 1-е видання завершувало блок королювань описом самої лише коронації цього останнього у 1573 р.). Відтак, питання, хто був ініціатором унесення до тексту «Хроніки» цікавого тут матеріалу – сам Гваньїні чи таки Пашковський, залишається відкритим (я особисто схилиюсь до другої кандидатури).

«Історія жалісна...», як уже мовилося, може у вітчизняній історіографії претендувати на статус класичного опису вдалого, для татарської сторони, набігу на українські землі. Причому, з-поміж інших інформаторів про цю подію (Гваньїні-Пашковський, Оржельський, Гейденштейн), найбільшу текстуально-сміслову близькість до Папроцького демонструє оповідання С.Оржельського (вірогідно, обидва мали доступ до однакових першоджерел). Більше відмінностей і додатків у

³⁶⁴ Гваньїні О. Хроніка європейської Сарматії. – С.219-221.

Р.Гейденштейна. Усі три ці «паралельні» описи тут коментуються у посиланнях³⁶⁵.

Відкриває твір емблематичний вірш «На старожитній Клейнод Наленч Ясновельможного Пана Ансельма Гостомського воєводи Равського і т.д.». Тут Папроцький оспівує герб свого протектора і, напевно, мецената цього видання. Яскраву гравюру цього герба, що виглядав, як стилізований вузол, вміщено тут-таки.

Серед фамільних чеснот найбільше виділено «правду» і «мужність». Цікавими також є згадки «хронік» як джерела інформації про герб та роди, належні до нього. Це зайвий раз нагадує про нову «популярність» історичного знання у Речі Посполитій.

Далі Папроцький вже шле формальне вітання своєму протекторові: «Ясновельможному Пану п.Ансельму Гостомському з Переженіц /Воєводи і Старості Равському/ і т.д. я в усьому мосцьпана слуга найнижчий доброго здоров'я, щасливого Панування і всіляких втіх за думкою Господа Бога Всемогутнього на довгі часи вірно зичу». За цим йде короткий опис літературного «проекту» автора. Причому, останній подається за «очевидця» подій, «які терзають Подільські та Руські країни»:

*За те ж то, що очі мої насправді бачили/
Твоїй Зацній особі будуть оповідати
Вуста. І чого слухав очима своїми/
Про те тут явне буду свідчити перед усіма.*

Найбільше Папроцького вражає «поганська» неволя, що випала на долю численних мирних християнських мешканців України, полонених від мала до велика («Як знущався Поганин над Руською Країною/ Людей і полони великі вигнав у сторону

³⁶⁵ За виданнями: *Гваньїні О. Хроніка європейської Сарматії*. – С.219-221; *Bezkrólewia ksiąg ósmioro czyli Dzieje Polski od zgonu Zygmunta Augusta r. 1572 aż do r. 1576. Skreślone przez Świętosława z Borzejowic Orzelskiego starostę Radziejowskiego*. – Т.І-ІІІ. – Petersburg, 1856-1858 (репринт – Warszawa, 1980). – Т.2. – S.173-176; *Rejnolda Hejdensztejna sekretarza królewskiego, Dzieje Polski od śmierci Zygmunta Augusta do roku 1594. Książ XII*. – Petersburg, 1857. – Т.І. – S.178-181.

іншу./ Великим гвалтом видираючи дівча у матері з рук/ Разом <гамузом> з сином і з батьком/ теж веде через дикі [поля]»). Але татари на цьому не зупинялися, ще піддаючи вогню все, що не могли захопити із собою («І, мало того, безчесний Поганець/ Вогнем усе запалив як смольний каганець»).

Про «технологію» цього татарського нападу Папроцький завважив, що татари «обережно» прорвалися-«перебігли» через землі Поділля, а вже на терени Русі-Руського воєводства «без поспіху» ввійшли і тут площу сорок миль вдовж і впоперек «оббігали, пустошачи, Поганські загони». До зони спустошення потрапила й Волинь, мужніх захисників якої татари «обійшли хитро». Здається, вислів «*iaak podeszli chytro*» можна також витлумачити «*раптово/ несподівано зістарилися*». Можливо, йдеться про переодягнення з яскравого одягу, звичного молоді, на темні жалобні/ старечі строї (навіяно епізодом із жалобним вбранням послів-волинців на сеймі 1575 р.? аналогія з піснею про князя-гетьмана козацького Б.Ружинського – «Богдана у чорному оксамиті»?).

Виклавши загальний сюжет, Папроцький повертається до мети свого оповідання. Причому, зауважує, що вибір на користь «простої мови» (слід розуміти не латини?) обумовлено бажанням «оповісти пригод багато». Обмовку, що «не стане мені мови» писати про те «мудрими словами», можна тлумачити двояко: чи то як недостатню обізнаність у латині (справді, усі твори Папроцького написані польською), чи то як переконання, що використання латинської мови накидає хроністу вимогу стриманості й лаконізму (знана настанова середньовічного хронікарства – писати *breviter ac lucide*, стисло та ясно). Здається, пропозиція записувати рідною мовою, як такою, що здатна описати події найдокладніше, мала у подальшому значний успіх.

Оповідання Папроцького має нести розраду-розвагу («Тільки собі не тужи весь час/ А прочитай ту книжку, пильно прошу, малу») та повчання. Воно має стати живою ілюстрацією невідоротності та суворості Божого покарання за гріхи «від усіх укупі». Бо саме Бог, а не татари-поганці, «розвалив мур досить славний» та «допустив отим Поганам злим, аби з нас

глумилися». І лише праведники не дали здійснитися ще гіршому сценарію:

*Заплатили за то життям люди справді Святі/
Зупинивши, як мені бачиться/*

той батіг, що над нами вився.

Бо ще не приймаємо тих мук від нього/

Але складаємо ті провини один на другого.

І не бажаємо прийняти відплату, усі криві [грішні]/

А він сам нас розсудить як Бог істинний.

Таким чином, «методологічний арсенал» Папроцького ще цілком провіденціально-середньовічний. Утім, застосовує його він хіба як необхідний декор («я не хочу бавитися у довгі розмисли [виводи]»), а головним завданням твору бачить виклад фактів-«пригоди». Саме вони, зрештою, можуть згодитися «державному мужу» для судження про справи політичні. Отже, класична теза про історію як учительку життя та порадицю для правлячих є найбільш надихаючою для Папроцького. Своє місце (роль історика) він бачить у вигляді провідника-транслятора Божої волі:

Примусив мене дух Господній, аби писав до тебе/

Аби з усім ознайомив твою Зацну особу.

Котру він собі нагледів до тієї Зацної справи/

Найпоштивішого і зацністю великого в усьому взагалі.

Далі він у панегіричних тонах окреслює особу того «державного мужа», якому має послужити цей твір – персонально А.Гостомського. Особливо історик акцентує на власному досвіді свого героя та цілого його роду, їх чудовій обізнаності зі справами на Україні: «[ти] сам з літ молодих знайомий з їх звичаєм./ І твоє Зацне потомство те саме [знайомство] потім отримало/ Котре на тому ремеслі з молодості своєї зросло. Значні у тому є Гостомські від давнього віку/ Знає це Зацне Королівство [Польське]»; «Знають, бо там бували/ обізнані з усім/ [Щодо] Частих прудких набігів Татарина злого./ Може твоя Зацна голова додати доброї ради/ Оскільки обізнаний дуже добре [з] Поганської зради».

Папроцький закликає до активних антитурецьких дій, бо саме турків він вважає відповідальними за те, що з татар («людей/ псам рівних») «тут маємо гостей». Фактично мова йде

про хрестовий похід («І взявши Пана Бога собі за Гетьмана/ Можемо прудко приборкати такого гордого Пана»). Папроцький закликає брати приклад з героїв антитурецької війни – албанця Скандербега, «святого і зацного князя», «Христового Лицаря», який з невеликим гуртом вірних протистояв потузі Османів; молдаванина Івоню, який зовсім недавно «гнобив ту негідну Магометську віру/ Послав не одну тисячу Дияволу на офіру». Нагадує принагідно і про права зверхності Корони Польської щодо Молдови («цього гідного Панства») та обов'язок захисту того права. Злободенне для «вітчизни» питання вибору нового польського короля Папроцький також ув'язує із своєю войовничою програмою. Він висновує:

*О, будуть вигнані злі Погани самі/
Коли побачать, що згода буде між нами.
Побачать у нас Пана нелюбого собі* /
Такий корисний буде нам і тобі.*

Застерігає Папроцький від політики «умиротворення агресора», від прийняття порад турецького двору щодо вибору володаря. Зауважує, що то природний ворог християн і він вже «злупив хитро оних Зацних Панів/ Греків/ Угорців/ і Сербів/ а потім Албанів./ І нас позбавив Волохів/ на Поділля цілить» і закликає бути обережними, аби і «нас» не заведено в оману. Саме, аби «додати пам'яті» про це, Папроцький і розгортає своє оповідання про «прудкість/ і хитрість Поганина злого», про найсвіжіші нещастя подільської та інших руських земель.

До речі, доволі цікавим тут є витворений автором образ Поділля-Русі («землі Руської на все багату/ Волами, кіньми і збіжжям знамениту») як такої, де погани-татари вчинили місцевому християнському люду ледь не содомську кару – поховання заживо:

*Власне як в Содомі колись завалені.
Хоча й живі, але в тій негідній Печері/
Немає негідний Поганин жалості над ними.*

* Натяк на Габсбурзьку кандидатуру на польський престол. Габсбурги на той час трактувались як головні християнські вороги Османів. Варто додати, що 1575 р. активним прихильником кандидатури Максиміліана Габсбурга був вищезгаданий Станіслав Гостомський.

Відтак, зазначивши наприкінці передмови, що він лише «найнижчий служебник» свого вельможного пана, Бартош Папроцький переходить до викладу саме фактів. Цілий фактографічний розділ він скромно назвав «Сума Історії про нагле вторгнення Татар до Земель Руської і Подільської».

Відправною точкою хроніки обрано день 15 вересня 1575 р., коли «поштивий» Миколай з Сеняви – «гетьман» та «староста стрийський», розіслав українній шляхті листи-оповіщення про вірогідний татарський напад («від негідних Татар великий неспокій»). Вісті ці сам керівник оборони України отримав від прикордонних старост, від власних «шпигунів густих» та «від Гетьмана з Низу Князя Ружинського/ Богдана, досить славного Мужа/ і справного». Тут зауважимо, що, можливо, низовці напередодні нападу татар ходили походом під Балаклею (за погодженням із коронним гетьманом Єжі Язловецьким, який також претендував на цей зруйнований замок?), де перешкодили намірам турків збудувати тут нове укріплення. Оржельський згадує скарги на це, привезені турецьким посланцем до М.Мелецького якраз під час татарського нападу³⁶⁶.

За цими даними «Цар Перекопський виправив своїх синів/ І Бакая з Сьозою/ і три Орди з ними». Зауважимо, що татарський напад великою мірою був обумовлений часами безкоролів'я у Короні, коли з формальної точки зору вже не діяли жодні домовленості, які тоді мали ще дуже особистісний характер (а отже, за принципом – нема короля, нема його права, нема того, кому слово давали).

Отже, татар на Україні справді чекали. Гетьман Сенявський оголосив про мобілізацію шляхти. Вона мала відіслати родини «на Замки/ на певні покої», а сама – їхати «йому на порятунок», власне на підмогу, бо було зрозуміло, що гетьман опиниться на вістрі майбутнього протистояння. Ворога Папроцький, принагідно, характеризує таким чином:

Як ненаситні пси крові Християнської/

Увесь злий негідний той народ Поганський.

³⁶⁶ Bezkrólewia ksiąg ósmioro czyli Dzieje Polski od zgonu Zygmunta Augusta r. 1572 aż do r. 1576. <...> – T.2. – S.182.

*На те свою кладучи надію, вблагати гнів Божий/
Коли ріжуть Християн як Жидове кози.
І діточок їх побравши, на свою віру бридку/
Навчають/ і налаштовують [на] свою нецноту всяку.*

Далі Папроцький описує і «сили опору» (головним чином це ополчення Руського та Подільського воєводств), які зосередилися («з'їхалися») на заклики М.Сенявського. Природно, найбільша увага тут випадає вождям. Першим із них згадано Миколая Мелецького, «котрий завжди Поганам бував досить грізний» (на той час вже він уславився як вождь походу на Молдову 1572 р.). Він привів «почет немалий людей оних країв/ Свідомих злих і негідних Поганських звичаїв». Ще й під його руку «приятелів з'їхалося багато/ Аби оним Поганам дати відсіч сміло».

На другому місці згадано Ієроніма Сенявського, який очолював 100-кінний загін власних слуг та також перебрав команду над численними приятелями його магнатського дому. Далі йде перелік вже скромніших командирів власних підрозділів – Станіслава Даниловича, Каспера Васичинського, Яна і Рафаїла Скарпків, Копичинських, Єжі Поляновського, «мужніх» Золендз, Чолганських і Петра Кірдея, «зацних» Завіш.

Першим місцем зосередження стало село Вольки (ближче не знане; назва ця на рідкість «серійна» на той час). Звідти «у гурті» рушили за Плоскирів, де від замку за «чверть милі» табором стали. Тут чекали він М.Сенявського на нові звістки про рух татар. Вони надійшли швидко. За інформацією гетьманських шпигунів ворог швидко наближався, його стоянка («лежі») вже зафіксована у 15 милях (приблизно 100 км) від розташування табору оборонців; орієнтовним часом зіткнення називалась «неділя» (21 вересня?)*. Вожді походу М.Мелецький та І.Сенявський скликали раду командирів, на якій оголосили отримані вістки та питали у досвідчених вояків («у Ротмістрів свідомих там шляхів/ У звичайних служилих і Мужніх

* Тут і далі Папроцький подає лише дні тижня, отже конкретні дати наведені мною із розрахунку, що від понеділку 15 вересня автор не пропускає жодного тижня «пустим» при описі перебігу подій.

Козаків»), як вони бачать можливий план бойових дій. Ветерани міркували, що татари не зйдуть вже з торованого Чорного шляху і саме тут їх треба зустрічати (бо «на інший [шлях] не перескочить той Поганець хитрий/ оскільки їм у кожний бік вже звідти перехід прикрий»).

Сам польний гетьман М.Сенявський просив, аби зосереджене військо рухалось до нього, але військова рада спочатку відповіла, що краще хай він поспішає до гурту. Втім, згодом аргументи гетьмана («він розуміючи ці потрібні речі/ на пильний той розум свій/ наперед тримався опіки») та ротмістрів, які вже перебували при ньому і самі писали до війська, аби до них поспішало, перемогли. Армія рушила за Меджибіж на з'єднання із гетьманськими загонами.

Утім загального ватажка походу зібрані під Плоскировим ротмістри, вирішили обрати на місці. Провід запропонували найбільш очевидній кандидатурі – Миколаю Мелецькому. Він, щоправда, пробував схилити військо пошанувати титулом «гетьмана» Ієроніма Сенявського, як старшого літами («Літами першу особу в усьому рівну собі»). Сенявський, однак, проявив не меншу куртуазність і, подякувавши Мелецькому «як уважному», визнав його верховенство:

*Зі своїм зараз Почтом віддався під справу йому.
Приводячи йому на пам'ять його справи Заціні/
Котрі бували Богові/ також людям смачні.
Просив, аби він людом порядкував/ віниуючи йому того
Щастя/ яке завжди мав від Бога милого.
Сподіваючись, що і там мав мати таку ж фортуну/
З його допомогою стерти злу Поганську туху.*

Коли Мелецький нарешті пристав на ці вмовляння, «усі заволали/ Дякуємо: послушність усі обіцяли». Причому, ця обіцянка поширювалась не лише на особу самого гетьмана, але й на його помічників («І не тільки самому/ Але також і тому/ Кого б до цієї справи/ служити дали йому»).

Тоді ж обрали й помічника (поручника) гетьманського. Ним став «мужній» Марцін Кунат – «котрий свідомий хитрості злого Поганина». І вже разом «ці Вожді/ той люд розділили/ З людей пильних і Мужніх Ротмістрів учинили». Опис Папроцьким всієї

цієї процедури обрання гетьмана військ українних є дуже важливим для вітчизняної історіографії. Він подає явний «взірець» такої самої процедури у запорожців (у варіанті старшинської ради), а отже долає нерідкі штучні спроби вибудувати надмірну дистанцію між військовим мистецтвом останніх і урядовими військами Речі Посполитої. Принагідно зауважимо, що і «чорна рада» (за участі рядового складу Війська Запорізького) мала за взірець, напевно, процедуру т.зв. «кола рицарського», в якому так само брали участь усі шляхетні вояки. Зокрема, саме так звав цю раду і Б.Папроцький при описі обрання гетьманом запорозьким С.Зборовського у 1579 р., дивись відповідний текст у «Гербах»³⁶⁷.

Далі Папроцький наводить реєстр-характеристику окремих підрозділів та їх вождів. Першим, природно, згадано «роту з Сеняви» І.Сенявського («Пан Зацний досить Можний/ отже і Ротмістр справжній»). Цей вже похилого віку (56 років) ротмістр мав і власного поручника – Яна Йордана («Мужа і досить славного»).

По ньому йде С.Данилович, який «завжди ходив зі своїми/ Кіньми/ Пахолками/ добре влаштованою зброєю». Його поручником був Ян Скарбек («Зацний і Мужній насправді»).

Наступним названо С.Венгленського – «котрий Роти Сто Коней своєї справно водив». Аналогічний за кількістю підрозділів Войцех Стариховський. Так само сотню кінну слуг своїх, «досить збройно убраних», але вже не сам, а вкупі із двома братами, виставив Войцех Кам'янецький. Самі Кам'янецькі хизувались примітними світло-жовтими накидками.

Далі згадано підрозділи Станіслава Влодка та Юрія з Якубом Струсів – «Оних Гекторов Руських/ досить Мужні Сини». Вони «слуг своїх півтори Сотні мали присутніх». Останньою «самостійною» ротою був полк у двісті коней Миколая Гербурта разом з Лянцкоронськими.

Дрібні почти («залишок») гетьман Мелецький «у загальний загін згромадив», ядром для якого був його власний «немалий»

³⁶⁷ *Paprocki B. Herby rycerstwa polskiego. – S.158.*

почет. Поручником над ним призначив Яна Стрижа – «чоловіка справного/ котрого гідна поведінка/ була завше явна».

Окремі дрібні підрозділи продовжували прибувати до війська («Прибувало до них людей досить з усіх сторін/ Вітчизни своїй милій/ для певної оборони»). Отже, загальна чисельність армії Мелецького була не менша за дві тисячі кіннотників (без численної «челяді»). До речі, Оржельський подавав цифру *4 тисячі* війська під проводом М.Мелецького.

З п'ятниці на суботу (з 19 на 20 вересня?) прийшли нові звістки від М.Сенявського. Він повідомляв, що татари рухаються дуже сторожко. Під своїм командуванням М.Сенявський мав досить невеликі сили – не більш однієї тисячі вояків, «гідних до бою», без урахування «челяді». Отже, допомога йому була конче потрібна, і М.Мелецький, «не мешкаючи», рушив на з'єднання з польним гетьманом. Причому, знаючи про звичай татар ходити кількома загонами та небажання слідувати «правилам війни» гідних людей (ім «пристойніше, мабуть, з псами воювати»), гетьман тримав своє військо наготові.

Свою армію Мелецький підняв удосвіта («Перед світанком у Суботу/ за кілька годин встали») і рухався на з'єднання з М.Сенявським цілий день, лише на годину вночі «ставали над болотом у діброві». Сюди, до польного гетьмана, котрий вже при'єднався до головного війська, «прибігли послы» від воеводи київського князя Василя-Костянтина Острозького, який очолював оборонців Волині. Вони повідомили «певні новини», що гетьманське військо вже завтра може вступити у бойове зіткнення із ворогом. Татари уже увійшли «до волості», себто до межі осілих поселень. Головний кіш татарський «безпечно» став під Сенявою і звідти вже розпускає зағони для спустошення краю.

До речі, за Гейденштейном, татарських зағонів, які історик-сучасник вважає розвідувальними, було два: один пішов під подільську Сеняву, другий – до Басарабова броду під волинським Остроподем. Оржельський пише про один 15-тисячний зағін, але вважає, що кінцевим пунктом, якого сягнуло це військо, була не Сенява, а Старокостянтинів (Костянтинів) у

волинських володіннях кн.Острозьких (щоправда, в оригіналі це трапилося аж 14 жовтня, отже, якщо це не помилка і не слід читати, скажімо, «14 вересня», то, скоріше за все, мова тут йде вже про другу хвилю нападу).

Але повернемося до викладу подій Папроцьким. За ним, князь Острозький запропонував гетьманам спільний удар на ворога. «О шостій в ніч» він подав нову звістку про бойову ситуацію.

На думку Папроцького, волинський командувач пропонував дати «битву з ходу» (див. тут для порівняння попередній підрозділ 3.1. з описом битви під Ольшаницею 1527 року, проведеної батьком В.-К.Острозького). Історик кається, що «не вміє» викласти задум полководця, але дещо тут-таки можна додати. Йшлося, явно, про кліщі-котел, коли гетьманські війська з району Меджибожа підходять до Сеняви з південного напрямку, а волинці Острозького, здолавши Басарабів брід через Случ під Остроподем, оточують це місто з півночі. Загалом, «інформатори» Папроцького, явно, перебували при війську М.Мелецького, тому про дії інших «з'єднань» він поінформований менше.

Усе військо, впевнене у Божій допомозі, нетерпляче чекало на час битви – «З радістю дня чекали/ і про те просили/ Панів/ аби щонайшвидше звідти рушили». «Хіті і серця/ усім прибувало» від звісток про наближення все нових численних коронних підрозділів. Зокрема, вже Ян Костка «зі своїм Полком йшов у кількасот коней». Він уже навіть натрапив на татар. Йшли загони Петра Нішицького з Бартошем та Яном Белзецькими, Андрія Тарановського, Прокопа Рашка, а «за кілька миль» були й Гербурти – «трое можних з багатьма людьми Зацні Старостове». За ними поспішали «мужні» Чарторийські, Вілженські, Менкіцькі. Зрештою, Папроцький зауважує тут: «агов, мені важко перелічить у цій книзі всіх».

Утім, на допомогу гетьмани не чекали і повели свої «справні роти» під Сеняву. Татари тут почувалися ще цілком безпечно. Вони розпустили «в різні боки» загони, що почали пустошити край. Причому, полонених до коша не везли, а стинали на місці (отже, поки що не бажали обтяжуватись?).

Увесь місцевий люд, кидаючи власні оселі і добро, збігся «до Міста під Замок». Утім, тут виявилася звичайна проблема прикордонних українських замків. Їх часто використовували для утримання полонених татар, а, бувало, і татарські вояки, прийняті на службу прикордонними магнатами, розчаровувались у володарі і бажали повернутись до одноплемінників.

Здається, саме останній випадок мав місце у Сеняві (інформацію Папроцького все-таки можна витлумачити й інакше: татарин-зрадник та його спільники могли бути у замку на становищі бранців або й випадкових мандрівників). Сенявські тут справді утримували досить значні допоміжні татарські підрозділи. Місцеві татари і організували змову з метою здати місто ворогам. Один з них «утік до тих злодіїв, що місто палили/ котрі його дуже швидко/ і вдячно прийняли». У цей час «негідні жінки» інших місцевих татар (або якісь бранки; у хроніці Гваньїні – це *саме* бранки) «вживали фортелів негідних, хоча недовгих». Вони «позаливали гармати, [так що] стріляти з них не могли». Утім, цього виявилось недостатньо для перемоги нападників. Місцеві ополченці – «люди з тієї Волості» – з рушниць «їх відстріляли».

Саме цього гострого моменту обложеною надійшла допомога. Війська Мелецького та Сенявського (хроніка Гваньїні видання 1611 р. вважає, що це був загін братів Струсів; те саме твердить і Гейденштейн, який був більш-менш сучасником подій) розігнали облогу і, «немовби Турки теж, в Замок вскочили». При цьому «не вбили лише трьох» з тих, до кого дотягнулися (тут мова йде або про татар-зрадників у замку, або про ворожих вояків, які вже увірвались до нього).

За татарами, які втікали (хроніка Гваньїні видання 1611 р. подає, що татари з-під замку втекли до коша, що стояв під містом, з яким вже відступили до головних сил в Диких полях), відразу спорядилися («одразу сіли на коней») в погоню «козаки тієї волості». Добре обізнані з місцевістю, вони «насіли» на втікачів і, «женучи дібровою, досить їх мужньо били/ мало не увесь Загін той їх погромили». Нещаслива доля випала і головному сенявському зраднику, татарині, який перебіг до

ворога. Після невдачі зі штурмом, його звинуватили в зраді уже нові «свої», за що неборака і скарали на смерть. Про це, з втіхою, так пише Папроцький:

*Того, який втік з Замку до Загону/
Не взяли Татари/ як хотів, додому.
Забили, кажучи, що нас зрадницьки зрадив/
І ледь нас на великий люд не навів.*

Взяти участь у переслідуванні татар з-під Сеняви бажали й підрозділи з війська М.Мелецького. Особливо наполегливо просилися в гетьмана брати Струсі. Спочатку польський полководець дався себе вмовити, але, побачивши, скільки людей тихцем приєднується до Струсів, заборонив виправу. Адже коронних військ було не більше трьох тисяч, а татар, за повідомленнями шпигунів, 15 тисяч. Це були сили білгородських та добруджських татар (вожді – Бакай і Сьоза), також загони двох ханських синів – «Албігеря» та «Казігеря». Гетьман побоювався підступної засідки на свої розпорошені сили.

Папроцький розлого вихваляє гетьманську обачність, втім, здається, тут Мелецький як полководець втратив стратегічну ініціативу. Військо просувалось надто обережно, без втрат, але ворога так і не наздогнало.

Лише чотири шляхтичі таки випросилися у Мелецького у швидкий рейд. Це був місцевий подільський шляхтич Виступ та охочі скласти йому компанію («так яко на бенкет») Рожнятовський («сивий малої вроди»), Єзюрківський та Кайецький. Їм бойове щастя посміхнулося. Зовсім недалеко відбігши, вони зустріли невеликий загін татар. Ватажок татарського загону, аби позбутися переслідування, виїхав назустріч чотирьом бійцям «сам-десять». Утім, попри чисельну перевагу, поведився досить несміло, чекаючи, що за цими чотирма можуть з'явитися і більші сили.

Троє шляхтичів обрали собі по власному супернику, а С.Виступу, як вождю, випало битися з татарським ватажком. Цей останній хотів втекти від бою, але Виступ його наздогнав, зачепив списом («Аж по самому жеребцю спис його пробіг») та збив з коня. На поміч ватажку кинувся інший татарин, який

хотів стрілити з лука впритул. Виступ вчасно побачив небезпеку і, обернувши швидко коня прудкого, дістав нового супротивника рогатиною в горло («під щоку»). Ворог таки встиг вистрілити у слабіну його обладунку, але, «з ласки Божої», нешкідливо. Однак, ватажка татарського у цей час двоє інших татар підхопили із землі та втекли. Виступу лишилися лише трофеї – кінь, шабля та лук ворога. Його ж соратники «кожний свого на землю поклали/ З коней, [вони] лежачи здихали/ і жоден не ожив».

Інші татари втекли «до Коша», в якому усі «власне, як птахи, з гнізда зараз схопились». Наздогнати їх війську Мелецького вже не вдалося. Більш успішно проти розпорошених татарських загонів діяли сили кн.В.-К.Острозького. Вони, як уже мовилося, йшли до Сеняви на з'єднання з гетьманами, втім до бою не встигли. Але деякі загони татар, що, ймовірно, за добре описаною у Боплана тактикою, розбігалися в різні боки від міста, щоб потім вже знову зібратися до купи, волинцям вдалося перехопити і погромити. Папроцький рахує вбитих ними ворогів на дві тисячі, ще певну кількість винищили місцеві селяни («а інших селяни з Волості у дібровах забивали»).

Героями переслідування татар стали «свої» степовики – подолянин Ярмолинський, слуга-найманець князя В.-К.Острозького, та черкес Темрюк (Темрюк Шимкевич) – «ротмістр гетьманський», підлеглий М.Сенявського.

Завершивши переслідування, війська оборонців краю знову повернулися під Сеняву. Тут Папроцький малює яскравий образ розореного набігом міста:

*Коли прийшли під Сеняву/ вже нічого не застали/
Тільки Місто спалене/ худобу, що постинали.
Людей плачущих, що тільки з душами втекли/
Нагі/ і не маючи нічого, що б потім їли.
Усе негідні Погани прудко попсували/
Жодної речі з пожитків їм не залишили.*

Тут було отримано «вістку непевну» про нове згромадження татар, готових «дати битву». Мелецький знову посилив пильність, заборонив віддалятись від війська та звелів закладати

табір під сенявським замком. Він мав підстави побоюватись нового нападу, адже за попередніми даними татари мали із собою гармати. Відтак, військо кілька годин простояло без руху, чекаючи на нові певніші вістки.

Шпигуни, повернувшись «надвечір» (це все ще неділя, 21 вересня) «від броду» (Басарабова на Случі?), до якого було півдня ходу, донесли, «що Поганин вже переправився/ тільки знак, коли втівав/ по собі залишив», постинавши загнаних коней та волів. Утім, татари не полишили розпускати загони, що «розійшлися на Волинь/ і в Подільські сторони». Наздогнати у Басарабова броду якісь частини ворога встиг князь Острозький. Тут він «заліг» і «трикратно бив при тому броді» татар (відсталих?). Дістав чимало в'язнів, яких «козаки його/ водили, б'ючи їх, при очі до нього».

У цей час Мелецький під Сенявою дочекався повних відомостей від «своїх певних шпигунів/ котрі оббігали шляхи/ також річні береги», про безпеку для свого війська. Тоді звелів повернутись до табору на відпочинок, утім не дуже розслабляючись («Відпочинків однак звичайних наказав занехаяти»). Причому особисто вночі об'їжджав табір, спокій вояків «стережучи/ як синів своїх батько ласкавий».

Вранці, «у понеділок» (22 вересня) сторожа привела до Мелецького бранця. Він оповів, що хоча кіш татарський вже відступив, але кілька сотень татар ще блукає тут «у діброві». Цю інформацію підтверджували й інші бранці. Відтак, оскільки потреба триматись укупі відпала, охочі рушили ловити цих відсталих татар. Як пише Папроцький:

*...прудко Гідні Панята ті/
Розбіглися на усі тієї Волості сторони.
І насамперед Данилович/ Войцех Стариховський/
Той Хорунжий, а той Підкоморій Львівський.
Миколай Гербурт також Муж Зацний за ними/
З Войцехом Каменецьким/ і з Лянцкоронськими.
Єжи, Якуб Струсі/ Каспер Васичинський/
Ян, Каспер Каменецькі/ Станіслав Венгленський.
Копичинські/ і з ними Єжі Поляновський/
Белжицький Анджей/ також Зацний Баворовський.
Тих інших немало досить охоче скочили/*

Аби того Поганця негідного громити.

Утім, військове щастя їм не посміхнулося. Як колоритно висловився Папроцький – «Але фортуна, де схоче, там коло обертає/ на кого неласкава/ в мурі його намацає». Татари від згаданих переслідувачів «вислизнули» та «по цій діброві врозтіч розбіглися». Лише місцеві козаки їх «по одному били/ а залишок Волинцям до рук загнали», тобто ці татари таки також пробували втекти в бік Басарабова броду.

Коли «панята приїхали/ коней нагонявши/ у дібровах цих великих там нічого не наловивши», Мелецький, оскільки необхідність у центральному керівництві вже фактично відпала, питав командирів підрозділів, чим би вони самі хотіли зайнятись. Перебувати під Сенявою військо довго не могло, адже тут було для нього замало паші для коней.

Обережні радили почекати розпускати військо, доки «шпигуни шляхи об'їдуть» і дадуть знати, чи татари вже справді пішли, чи зачайлися та чекають на можливість нового нападу. Цю думку особливо обстоював польний гетьман М.Сенявський – особисто відповідальний за прикордонну оборону взагалі. Утім, перемогли бажачі розпуску війська, аби «даремних незручностей і втрат позбутися». Папроцький жалкує за цим рішенням та нарікає на зрадливу фортуна. Сам М.Мелецький, як свідчить Гейденштейн, повернувся до свого подільського маєтку – с.Устя при впадінні Смотрича до Дністра (нині Кам'янець-Подільський р-н Хмельницької обл.).

М.Сенявський вже лише з власними підлеглими – 1 тисяча вояків – таки рушив слідами татар. Вздовж Пд.Бугу він дійшов до Пикова, де й став табором. Судячи по всьому, Сенявський не мав жодного уявлення, куди подався татарський кіш, хоча остання фіксація під Остроподем мала б насторожити. Напрямок, який він обрав, аби «йти слідом», був якраз найкоротшим шляхом для відступу татар «додому».

Під Пиковим «з цим людом, до битви чулим і готовим», чекаючи на інформацію від сторожі та шпигунів, польний гетьман «лежав» зо півтора тижні. Але, тільки-но дочекавшись результатів розвідки сторожі, «через великий голод» полишити табір була змушена більша частина війська. Гетьман Сенявський

«заледве з п'ятьма сотнями лишився тільки в полі», і ті, перебувши «час короткий», відступили назад під Меджибіж. Лише частину загону було залишено біля річки Цеси-«Ciesu», «аби сторожи дочекатись» (можливо, йдеться про річку Хвоси в районі сучасного с.Теси – це на півдорозі Пикова до Меджибожа). Сам Сенявський тоді вже захворів, і його, не довівши до Меджибожу, «кухарським возом» доправили лише до Хмільника. Тут він «для спочинку лишився/ бажаючи, аби певну вістку від своїх шпигунів отримати». «Надвечір того ж дня» (це перші дні жовтня) інформація від останніх таки надійшла з Білої Церкви. Шпигуни доповідали про нові сили татар, які зійшлися у чистому полі з тими, що відступили з-під Сеняви. Це з'єднання татарських сил було зафіксоване очевидцями «у середу» (1 жовтня?). Зауважимо, що Оржельський подавав дату 28 вересня (неділя) як таку, коли татари вже увійшли на терени Руського воєводства. Отже, якщо приймати його датування, тут мала б бути середа 24 вересня.

Сенявський негайно скликав свій 5-сотенний загін, який прибув до Хмільника «в п'ятницю» (3 жовтня?). Татари «у суботу» ночували в якихось Грушках, а в неділю (5 жовтня?) були вже за Улановим. Потім, минувши Хмільник, «просто до Сеняви пішли», там зупинялися на ночівлю (6 жовтня), а наступного дня (7 жовтня) сягнули Красилова. Тут також не затримались, лише захопили п'ятьох бранців під цим замком. Далі, «минаючи Костянтинів», пішли на Купелі (8-9 жовтня?). Пройшли повз Маначин, де «також ночівлю мали» під «Гозоовцями» – мова, напевно, про сучасне с.Ожигівці (9-10 жовтня?).

Звідти загопи розпустили «з суботи на неділю» (з 10 на 11 жовтня?). Сам кіш спрямували до Тернополя. Під ударом опинилася територія завдовжки в 30 миль (200 км). До речі, Гейденштейн пише, що татари сягали під Львів та Сокаль, під загрозою були цілі Галицька та Волинська землі. Він навіть свідчить, що, аби ширити пострах, окремі татарські загопи сягали Могили (село та абатство цистеріанців під Краковом) й «Rozworny» (?).

Все, що зміг у цій ситуації зробити Сенявський, – це розіслати листи з попередженням про новий напад. Відтак «уся країна в Замки поховалася», знайшовши тут притулок «з людьми, з худобою і з отарами». Це дещо мінімізувало втрати від татар.

Утім не всі повірили листам гетьмана. Про них Папроцький пише:

*Не схотіли їм [листам] віри дати аж самі узріли/
Татар піді Львовом о той же Неділі.
Ах, на жаль не сповняють ті давні речі*/
Люди вельми розумні мають щастя в своїй печі.
Не пристойно мудрому, не думаючи, мовити/
Аби потім мати кого винити.*

Зауважимо, що М.Сенявського таки дехто бажав зробити цапом відбувайлом. Як писав Оржельський, на з'їзді руської шляхти в Стежиці 15.XI.1575 р. йому висунули претензії, що він не дав жодної генеральної битви татарам під час їх наскоку, та просили уряд замінити його на посаді польного гетьмана³⁶⁸.

Цікава тут, між іншим, і спроба Папроцького вписати до контексту християнського Провіденціалізму антично-ренесансний культ фортуни. Зміна останньої в автора «Історії жалісної» – то власне божа кара за головний для християнина гріх – гординю («Бо Бог відмінє волею розмаїтою своєю/ І тлумить ону непристойну горду пиху твою./ Фортуні також заборонив в одному місці сидіти/ Мусить вона кожного господу відвідати»).

Саме несприятливий поворот фортуни, за Папроцьким, обумовив сучасні нещастя українських земель, що до того тривалий час тішились добробутом. У переліку місцевих щедрот з «Історії жалісної» – рогата худоба, коні, мед та будь-яке збіжжя. Тут зайвий раз акцентуємо на все ще останнє місце рільництва серед багатств України кінця XVI ст., що підважує її «одвічно-хліборобські» образи, вироблені модерною традицією.

* Традиційна теза, що, мовляв, колись то були багатирі, а зараз щось перевелися.

³⁶⁸ Bezkrólewia ksiąg ósmioro czyli Dzieje Polski od zgonu Zygmunta Augusta r. 1572 aż do r. 1576. <...>. – T.2. – S.205.

Папроцький звинувачує українських магнатів і шляхту в надміру повільній мобілізації сил на заклик польного гетьмана М.Сенявського. Понад це, урядники навіть не завжди йняли віри вісникам-очевидцям та не квапилися довести гетьманські листи-попередження про татарську загрозу до населення. Папроцький яскраво змальовує результати такого недбальства:

*З них віри жоден не хотів дати тому/
 Не уходив/ заборонив ховатись [і] підданому.
 Аж коли їх сам побачив/ тож до коня [кинувся] скоком/
 Але схоронитись важко перед їх швидким оком.
 Сам втік, рідкий з жінкою, іншіш і з дітками/
 Усі стада забрано з хлопами, з жінками.
 А чого забрати не міг у заможній хатині/
 То все вогнем спалив/ зложивши до купи.
 Чинячи за своєю думкою/ так людей вибраковував/
 Діток малих розтинав/ і голови знімав
 Старим, котрі не могли за ним прудко ходити/
 [З тими] Котрих, як псів, на сликах так волів водити.
 Взявши [гвалтом] жінку перед [очима] чоловіка/
 нецнотливі забави
 Плодив і з панянками/ і мучив [свійську] худобу.
 Здер шкіру на хребті бідному волів/
 І там же руки, ноги в'язав чоловікові.
 Дитя, яке плакало/ взявши за ноги/
 Зараз вдарив об землю/ там же при дорозі.
 Коли йшов негідник/ лежало їх багато/
 Котрих ще живих/ їли пси сміливо.
 Круки зухвалі клювали в голову, в руки/
 А воно тільки кричить/ лежачи в тяжкій муці.
 Матері також самі інших у траву відправляли/
 Де [вони] перед безчесними Поганцями крилися.*

Зауважимо, що саме цей опис Папроцького, мабуть, найповніше в річпосполитській літературі переповідає стереотип «жахіть» татарського наскоку на Україну. Усі ці елементи у різному, зазвичай скороченому наборі, можна зустріти на сторінках найрізноманітніших праць. Проте питання, наскільки літературний образ відповідав щоразу неповторній історичній реальності, не може не порушуватися сучасним істориком.

Далі, знову нагадавши, що першопричиною татарських нападів є примиренська політика щодо поган-бусурман, Папроцький повертається до польного гетьмана М.Сенявського, який тоді самотужки намагався хоч якось протистояти татарам. Першочерговим завданням для нього стало здобуття «язика» з ворожого стану. Для цієї справи Сенявський, ще коли татари проходили недалеко Хмільника, відрядив 30-кінний загін на чолі із Стуженським.

Проте татари йшли сторожко, і ніхто від спільного гурту не від'єднувався. Спровокувати ворога на погоню за своїм невеличким загonom Стуженському також не вдалося. Він повернувся ні з чим.

На зміну йому Сенявський відрядив новий під'їзд – 40-кінний загін на чолі із Лиском Козловським, «мужем виборним». Останній переслідував татар аж до самого Тернополя. Загін не раз бачив ворога, робив численні сміливі наскоки на його табір, але нав'язати бій супротивнику та здобути «язика» так і не пощастило.

Сам Сенявський, хоча це й було ризиковано для нього самого, також рушив із своїми скромними силами вслід за татарами. Понад Пд.Бугом він дістався Меджибожа. Звідси він відправив вже більший загін на чолі із сином славнозвісного Бернарда Претвіча – Якубом. З ним разом пішла рота Яна Радецького та охочі із інших рот, найбільше з роти Свірчовського. Можливо це той самий Ян (Іван) Свірчовський (Сверчовський, Свірговський), легендарний козацький гетьман, герой війни Івоні 1574 р. Як відомо, він після розгрому молдавсько-козацьких військ потрапив у полон до турків, з якого згодом був викуплений. Не ясно, чи на осінь 1575 р. він уже повернувся на батьківщину (хоча це досить вірогідно), чи тут йдеться про якогось його родича.

Із залишком свого загону Сенявський рушив до Плоськирова. Здається, він розраховував знайти тут вже прибуваючі підрозділи українських панів, з якими можна було б почати битись із ворогом у полі. Утім, цього разу татарам вдалося дезорганізувати мобілізацію збройних сил України. До польного гетьмана «людей з жодного боку аніскільки не прибувало./

Кожний, як птах у клітці, при своєму Замку сидів/ І перед численністю Поган/ куди їхати не знав».

Сенявському лишалося тільки продовжити розсилати невеликі загоны, які могли протистояти хіба окремим татарським чамбулам, зайнятим пустошенням краю. Так, він відправив у рейд вісімдесят вояків на чолі з «мужнім» Зигмунтом Гарнишем та п'ятдесят козаків – «виборних Юнаків» – під головуванням Томаша Крушельницького.

Татари, як звичайно, уникали прямих зіткнень з вояками Речі Посполитої. Тому ці розіслані Сенявським ротмістри, «час немалий ходячи» слідом за неприятелями, «не могли з ними битви жодної сточити на Поділля». Лише під Базаром їм пощастило наскочити обтяжених здобиччю татар, які шли з Волині. Їх вони «двічі громили на полі» та «багато худоби/ стад/ людей/ коней відгромили». Мали трохи бранців, але все це далось нелегко. Серед гетьманських вояків було чимало поранених, бо татари зчинили значний опір («Бо той негідний набрід Мужньо від них боронився»).

Тут Папроцький описав такий собі «двобій богатирський» – коли відомий на українському прикордонні силач Якуб Незабитовський «мужньо забив» татарського мурзу – ватажка власного чамбулу у складі 70 чоловік. Опису «кондицій» цього татарина позаздрив би і який-небудь Тугарин Змій:

Лежав здохлий від землі в пояс хлопυ дорослому.

Його силу і мужність тут оповім кожному.

Чола дві п'яді завширишки мав/ до своєї вроди/

І волосся дуже рідке на вусах та бороді.

Розумій до тієї голови/ що за рука була/

Або нога [як] вздовж товста/ котра його носила.

Стріла довша від інших п'яді на півтори/

Хоча був сивий [та вже] підстаркуватий, але був хлоп

швидкий.

До речі, згодом ця характеристика (у скороченому варіанті) була застосована до самого Я.Незабитовського, «котрий був

такий товстий* і пикатий, що око від ока було у нього на відстані цілої п'яді»³⁶⁹.

Згаданий «зацний мурза» бився затято. Смертельно поранив двох «пахолків» (бойових слуг): одного стрілою, яка пройшла наскрізь через свитку, панцир та навіть тіло «прудкого коня» (яким вояк прикрився?), другого («пахолка Пана Яшевського»), рубонувши по голові через шолом («шишак»). Але в цей час «його списами з усіх боків пробрили/ і як упав на землю, зараз уморили». Зауважимо тут, що в усіх описаних Папроцьким двобоях успіх жовніра визначається переважно списом, а татарин завжди б'ється спочатку стрілою, потім – шаблею.

Розгромлених татар з-під Базару жовніри гнали та «щасливо громили» ще дві милі (до 15 км). Лише втома коней та ніч, що надходила, не дозволили їм винищити усі залишки цього татарського загону. Утім, продовжили погоню сім найзавзятіших: Ян Радецький – «Ротмістр Зацний», його «товариш» «гідний» Дем'ян Ніжинський, Віцентій Вольський і з ним «мужній» Боболецький, з ними «малий, але мужній» Суша Підгорецький, Солімирський – «муж великий з роти Свірчовського», а сьомим був «пахолок» того самого Яна Радецького. Вони ще «із добру милю» (6-7 км) «били і стинали» татар-втікачів.

Третій раз загону Претвича-Радецького довелося вступити в битву під Збаражем, але тут їм фортуна змінила. Як пише Папроцький, «за своїм великим нещастям заледве людей увели». Тут «перемогла численність Татар/ і черні немало/ що грабунком бавилася/ при тому горла дало».

Напевно, битва розгорталась таким чином, що після першої почасті успішної атаки жовнірів частина війська (простолюд-ополченці?) кинулася грабувати ворожий табір, але контратака татар змусила основний загін відступити, залишивши на поталу тих, хто захопився мародерством. Докладніше про цю подію оповів Гейденштейн. За ним, під Збаражем зібралися українські

* Тут відповіднішим би було тлумачення «дебелій».

³⁶⁹ Див. оповідання про татарський напад 1577 р.: *Гваньїні О.* Хроніка європейської Сарматії. – с.229.

старости: черкаський Михайло Вишневецький (1529-1584), кременецький Ян Збараський (перед 1553-1608) та теребовельський Якуб Претвич. Проти них були настільки значні сили татар, що вони вагалися виходити на битву (одні радили зовсім не битись, другі – вислати лише джур-слуг, і лише Я.Претвич наполягав на битві, він і домігся свого). Зрештою бій склався не на користь українців, бо селяни-простолюд, на сили яких, маючи обмаль жовнірів, найбільше розраховували старости, відразу кинулися за татарською здобиччю.

Та повернемося до оповідання Папроцького. У своїх володіннях пробували організувати опір ворогу і деякі урядники. Так під замком Залоще у бій зі значним татарським загоном Акпулата, який вів великий полон, вступив знаний вже нам Войтех Кам'янецький. Він, «будучи жалем взятий/ Дивлячись на той злий народ Поганський проклятий/ [Як] вони люд, рівно із худобою, гонять у свою сторону», забажав «дати якийсь порятунок та певну оборону». Хутко зі своїми слугами пан Войтех кинувся «до готових коней» та вирвав «Християн з так дуже злої тоні». Дванадцять сотень бранців було звільнено. До речі, з-поміж них, коли хто з панів впізнавав свого підданого, йому одразу того «дарували» (як відомо, за звільнених чужих підданих жовніри зазвичай вимагали певної винагороди). Відбито було також і 6 тисяч голів худоби.

Про сам бій під Залощем Папроцький оповідає так. Передніх татар вдалося захопити зненацька і змушено втікати. При переслідуванні «п'ятдесят їх в погоні там відразу полягло». Утім, ватажок татарського загону Акпулат, «довіряючи коневі прудкому/ Довіряв і силі своїй, і щастю першому». Він з найбільш боездатними воїнами виїхав назустріч жовнірам і особисто вступив у двобій із Яном Кам'янецьким. Той «тіла субтильного/ Але мислі високої/ і серця великого./ Скочив живо до нього без усілякої відволоки/ І, з коня його скинувши/ зв'язав прудко мотузками».

У цей самий час старший з Кам'янецьких – Войтех – із своїми слугами вдарив на татар з другого боку, взяв шістьох у полон, а інших, які відступали, бив і переслідував. Третій з

родичів – Каспер – «також не барився, що пристало Гідному/ Бо утнув гострою шаблею голову не одному». Папроцький тут принагідно співає славу цілому роду Кам'янецьких:

*Гей же Бог завжди Цноті сприяє в кожній справі/
Помножувати її обіцяв в усьому ласкаве.
А що то Зацне гніздо справами своїми/
Завше в Польці слинуло і світило йому.
Фортунні там Гетьмани з того дому були/
Мужньо Турків/ Татар/ Волохів громили.
Зичлива то бувала [їх] цій Короні Рада/
Не поставала там ніколи фальш, ані безчесна зрада.
І також Бог Гідних нащадків обіцяв розмножувати
Слави великої зацності завше їм примножуючи.
Бо того, в чому кохається/ ці не відступають/
Усе що він любить, то й вони полюбляють.*

І вдруге не зрадило військове щастя Кам'янецьким. Прийшла звістка, що недалеко, «на греблі Рацішевській», переправляється невеликий татарський загін із великим полоном. Кам'янецькі вирушили в погоню. Татари, побачивши їх, не прийняли бою та кинулися навтьоки. Лише п'ятнадцятьох з них наздогнали та вбили. Утім, татари-втікачі навели переслідувачів на значніший татарський загін. І тут уже відступати з боєм довелося загону Кам'янецьких. У помсту за свої втрати татари спалили у цій волості 48 сіл.

Далі Папроцький оповідає про події «в іншому куті» – в районі Рогатина. Татарам, які увірвалися до рогатинської волості та вже хотіли розпустити загопи, що мали її спустошити, на перешкоді став невеликий підрозділ вояків Станіслава Даниловича та Андрія Тарановського, які рухалися «до воеводи» (М.Мелецького?), аби спільно діяти проти ворога.

30-кінному шляхетському загону в поміч прийшли ще тридцять кіннотників-міщан рогатинських. Разом вони зненацька напали на татар і відразу поклали десятьох з них, інші тікали. Папроцький зауважує, що можна було б тут і всіх ворогів перебити, «але хлопство-міщани одразу на лупи кинулось». Лише тридцять шляхтичів продовжували бити татар. Їм спробували зчинити опір декілька татар на чолі з ватажком цілого загону. Битись з цим «вождем» виїхав Тарановський.

Попри те, що татарин кілька раз влучив у нього стрілами та посік коня і рубонув по обличчю так, що лише шолом врятував пана королівського секретаря, той таки відправив супротивника «до Плутона» на «весілля». Уже після цієї перемоги Тарановський ганявся й за іншими татарами, але вони «його витягали на переїзди довгі» (себто змушуючи далеко їхати за кожним іншим).

Мужньо поведився у битві і сам Станіслав Данилович. Він вступив у двобій з якимось завзятим татариним. Останній бився з ним сміливо («йому Поганин досить жорстко протистояв»), але зрештою був переможений. Героями дня були також шляхтичі Брожицький і Барчицький – слуги Васичинського. Кожний з них збив з коня по татарину. Та й інші слуги панські відзначилися у переслідуванні ворога, якого почасти загнали в болота, де татари «топилися самі».

«У середу» (8 жовтня?) до загону Даниловича-Тарановського приєднався підрозділ Рашка – «писаря галицького». Він планував погромити ще якийсь з розпущених татарських чамбулів. Утім, татари вже покинули тутешні місця та повернулися до коша.

Відтак, об'єднаний шляхетський загін направився в Бережани до Яна Сенявського. Останнього застали в замку лише зі жменькою слуг, бо більшість своїх вояків на чолі з поручником Рафалом Скарбком він відправив за татарським «язиком».

Загону Скарбка пощастило натрапити на татар, з якими вдалося зав'язати бій. На самого пана Рафала тоді відразу наскочило аж троє супротивників. Але, як пише Папроцький, «те не новина завше Скарбком була/ Громити мужньо Татари/ і в'язати їх силу». Першого татарина пан Рафал ударив «у груди рогатиною», другого, з іншого боку, «кулаком збив з коня». На третього шляхтич вже встиг вихопити шаблю з піхов і після недовгої січі взяв супротивника «живого» у полон. Загалом, у цього татарського загону вдалося відбити велику награбовану здобич – людей-бранців та худобу.

Звитязці повернулися до Бережан, де в'язня допитали «про усе» «через тлумача». Бранець, якого звали Енсендирей,

виявився давнім слугою Девлет-Гірея, а відтак був добре поінформованим про справи кримського двору. Про найбільш насущну справу – кількість армії вторгнення – він оповів, що «є нас сто тисяч/ При десяти Цариках, знати десятком більше».

Зауважимо, що цифра 110 тисяч татар – то явне перебільшення. Можливо, подана кількість – то цифра «коней», яких було по 2-3 на кожного вояка? Адже маємо ми документально засвідчені підрахунки татарського «полону» без розподілу на «голови» людей та худоби. Тоді татарське військо вторгнення 1575 р. слід обраховувати десь на 40 тисяч, а якщо обрахунок був за формулою «коні+люди», то і на 30 тисяч. Спокусливо, добачити підтвердження цього у перших повідомленнях «шпигунів» М.Сенявського, які доповідали, що кримських хан відрядив у похід із власними синами білгородсько-добруджське ополчення (Бакай із Сьозою) та «три Орди». Приймавши кожний з цих чотирьох підрозділів за відповідник давнього золотоординського «тумену» – 10-тисячного бойового загону (який міг бути й «неповного складу», себто дещо менше 10-тисячної цифри), отримаємо якраз 30-40 тисяч. Втім, тут цікава ще й вказівка, що особисті почти членів дому Гіреїв прийнято було обраховувати на 1 тис. людей у кожного.

Утім, повернемося до допиту полоненого. Продовжуючи оповідь, татарин переказав вістки про успіхи у спустошенні краю білгородсько-буджацьких ватажків – Бакая із Сьозою. Вони «полон великий побрали/ І увесь під Тернопіль до Коша загнали».

Далі татарина, напевно, запитали, як він потрапив під Бережани. Той оповів, що був з тією частиною війська, котра стала вже другою хвилею набігу. Цей корпус потайки висунувся до Київщини, де з'єднався з залишками підрозділів першої хвилі, які відступали з-під Сеняви. Татарин підтвердив попередню інформацію, що у сенявському рейді взяло участь 15 тисяч татар і основну роль тут відігравали білгородсько-буджацькі загоны Бакая та Сьози. Приймати бій вони не збирались, тому швидко відступили. Татари дочекались, коли стало ясно, що коронне військо, зібране для опору наскоку, було

розпущене по домівках. Годі швидко, ніде не зупиняючись для грабунку, Бакаї і Сьоза повели свої війська на з'єднання з основними силами. Тут, «на сирому полі» під Білою Церквою, вони залишили заморених швидким переходом коней, а самі влилися до лав основної армії.

Про подальші плани татарського командування бранець оповів, що головний кіш під Тернополем «з великим людом лежить». А вже у четвер (9 жовтня?) має розпочатися відступ, разом із захопленим полонем.

Перелічив Енсендирей і імена головних татарських ватажків. «Усіх старшим» назвав «Алди-Гірея». За ним ішли інші «царики», себто представники ханського дому – «Мурат-Гірей», «Казі-Гірей», «Саламат-Гірей», «Буврат-Гірей», «Садіб-Гірей», «Алб-Гірей» та «Девлет-Гірей». Як зауважує Папроцький, вони «своїми почтами обсадили усі Руські кути». Повідомляє й деталі «технології» набігу: у таборі («в Кошу») лишали 20% особового складу, кожного «п'ятого чоловіка», а «усі інші в загонах по Волості гасали».

Не дуже ясним є рядок – «Алб-Гірея Царика і з Казі-Гіреєм/ Старшими поставили з Сьозою, з Бакаєм». Вірогідно, йдеться про командувачів «напрямів», на яких пустошили край окремі загони. Усі загони мали повернутися до табору-коша вже у середу (8 жовтня?), аби у четвер (9 жовтня?) розпочати загальний відступ (Оржельський подає як дату, коли татари рушили до Дністра – «до Кам'янця» – 6 жовтня, а переправу через річку датує 12 жовтня). Останній був запланований «тим шляхом, котрим прийшли». Із цим напевно пов'язаний наказ татарського командування – не нищити запаси сіна на шляху від Білої Церкви до Тернополя (Енсендирей «зизнався, що їм казали/ коли в землю йти хотіли/ Аби під жодним Замком столдол не палили»).

Оповів Енсендирей і про передісторію походу. Його задумали ще «серед літа», але «часу ліпшого, погоди виглядали».

Війська для походу були зосереджені вже «на Великдень» (кінець березня – середина квітня). У складі армії були «Ногайці/ Білгородці/ з ними спільно Кримці». Військо

спорядили навіть десятьма гарматами (напевно, це ті самі 10 польових гарматок, які були при кримському ханові в поході на Астрахань 1569 р.³⁷⁰); утім їх перед самим вторгненням залишили «у Тенгач-Балчик ріки» (можливо, тоді, коли стало ясно, що зустріч з великим коронним військом татарам не загрожує).

Зауважимо, що топонім «Тенгач-Балчик» є незіндіфікованим, найвірогідніше, це якась притока нижнього Дніпра чи Інгульця. За хронікою Гваньїні видання 1611 р., татари концентрувалися під Чорним лісом. За Оржельським – ціле татарське військо переправилося через Дніпро «недалеко Києва» та розляглося «на широкім степу». Нещодавно колега Роман Захарченко звернув мою увагу, що «Тенгач-Балчик» може бути тюркською калькою р.Гнилий Тікич. Справді, кримськотатарське слово «baŋıq» означає *мул* або *глина*, отже це може бути відповідником для «гнилий». Складніше із витлумаченням «Тенгач», можливо, це кримськотатарське «tonğıç» – *первісток*. Відомо, що з Гнилого Тікича бере початок р.Синюха, в яку впадає р.Гірський Тікич. Отже, можливо, у цьому «першість» тієї річки?

Утім, повернемося до оповіді. Полишивши важку артилерію, татари тим не менш «немалу» кількість «стрільців добрих» з рушницями взяли з собою і тримали їх «в Кошу» для оборони. Цікаво, що у згаданому поході 1569 р. за ханськими гарматами також йшли кілька сотень стрільців-п'ятигорців та черкесів з рушницями³⁷¹. Отже, маємо справу з уже усталеною практикою?

Розпитали бранця і про «зовнішньополітичні» чинники татарського наскоку на Україну 1575 р. Він оповів, що перед походом кілька разів приїздив до кримського хана посланець-чауш від турецького султана. Але навіщо той приїжджав, про те Енсендирей нічого не знав, «бо там з ними в тій раді/ таємній не сидів». Зізнався, що вже до «цариків»-ватажків походу кілька разів прибував посланець від воєводи молдавського («Волоського»), утім про зміст перемовин бранець нічого не

³⁷⁰ Див.: Там само. – С.718.

³⁷¹ Там само.

знав, «бо того слугам не повіряли». Та для Папроцького немає сумніву, що молдаванин – «зрадник».

Далі автор «Історії жалісної» повертається до героїв опору татарському наскоку (мова йде про Поділля, де татари, можливо, затрималися на довше, адже це було на шляху їх загального відступу). З-поміж них відзначилися брати Єжі (Юрій) та Якуб – «Оте Зацне Потомство Струсів – мужніх Панів». Вони «від першого дня приходу безчесних Поганів» відновлювали предківську славу, у чому їм, за гадкою Папроцького, «фортуни звалив Бог – отець ласкавий».

Струсі «зі жменькою слуг своїх» бились завзято, «Самі не шануючись/ інших рятували». Щодня вони «громили» татар. Про це Папроцький зауважує:

*Еге ж Струсям на війну/ як другим на бенкети.
Знати то оних Коклесів Римських ще плем'я/
Бо їх справи поштиві/ оздоба Руської землі.*

До речі, Гейденштейн згадує лише один бій братів Струсів разом із Станіславом Влодком, коли вони розігнали під Харачковим (вірогідно с.Хоростків Гримайлівського р-ну Тернопільської обл., на той час маєтність братів Струсів) близько 50 татар, але, побачивши, що можуть потрапити до засідки, відступили. Та, за Папроцьким, героїчні брати «багато душ Християнських на волю пустили», звільнивши їх з татарського полону.

Татари, утім, не лишалися в боргу – Струсям «села усі випалили/ і людей забрали». До татарської неволі потрапило навіть троє їхніх слуг-шляхтичів – Мілевський, Грабовський і «молодий» Квятковський, котрі, як сумно зауважує Папроцький, «мають нині у Поган досить недобре частування».

Були у «дружині» Струсів і безповоротні втрати – шляхтич Мартин Грохольський. Він дочекався у Папроцького на поетичну епітафію:

*<...> побратався зі святими/
Дух у розкошах небесних/ тіло гниє в землі.
Від негідних рук Поганських лежить марно стяте/
Котре мужньо громило Татар проклятих.*

Частина татарських сил, що блокували-«займали» Струсів, здійснила рейд до Баворова. Тут з ними спочатку успішно бився Миколай Баворовський – «Пан оного Замку». Він робив вилазки і «від сіл та від міста часто їх відгромляв». Але, коли татари зосередили тут більші свої сили, Баворовський «прикрій зажив з ними танок». Татарська «численність перемогла», не міг місцевий пан «дати раду» такому потужному ворогу. Татари, «спаливши йому усі села/ взяли худоби стада».

Далі Папроцький подає мозаїку епізодів раптового татарського наскоку на «мирних» мешканців України. Так, один татарський загін підступив до Боболинець недалеко Бучача. Тут якраз бенкетував із гістьми «гідний» Куропатва. Утім, останній, разом із синами, швидко зорієнтувався. Прудко на коней всіли та, у першу чергу, «Пані на Бучач, обороняючись, відвели». Потім самі на татар напали – «забили кілька негідників, інших спіймали».

Далі до них прилучився ще Ян Поляновський, і, як зауважив Папроцький, «там Поганець відступив з своїм великим клопотом». Утім, розсіяні по околиці татари таки «у підданих їм немалу шкоду учинили/ Стада худоби захопили/ і села попалили». Вони навіть думали дати бій загону Куропатв-Поляновського, для чого скупчили 500 вояків. Утім, і оборонці сконцентрували свої сили – 50 кінних. Татари вирішили за ліпше не зв'язуватись та відступили. Але й оборонці не чулися на силі для бою і повернулись до замку Бучача.

Далі у Папроцького йдеться про ратні подвиги «войськового Жидачевського». Він, коли до Куропатників підступили татари («напали на місто без вістки»), плував їм «шикування» та чимало поклав «на плацу». Ворог таки спалив місто і сіл «немало», але був змушений покинути вже набуті «полони» та втікати.

Інший епізод татарського наскоку трапився, напевно, у подільській Чемерівці. Тут поінформовані татари заскочили «вдома» зацного Чемеринського – «сина Ротмістра Гідного/ Чапкою його прозивали/ а Павлом молодого». Той боронився довго і завзято. Лише, коли жінка, «котра йому заскочивши/ під бік з правої сторони», обійняла та просила, «бажаючи його мати

живого», аби здався у полон, він склав зброю. Крім, цих шляхетних бранців татари тут не знайшли великої здобичі. Лише «двір, гумно і село усе попалили./ Худоби череду захопивши/ срібло, шати взяли/ Чого забрати не могли/ вогнем понищили».

Далі йде історія «гідної пані» Нараєвської, яка «у великому щасті була», бо лише за Божою допомогою уникла татарського полону. В її домі знайшовся «шпигун» (татарин-невільник?), який «знав, як хрещене ім'я було в них кому». Вірогідно, цю інформацію він передав татарам, які її використали, аби їх впустили до укріпленого двору «як своїх». Тут вони захопили «трьох панянок дорослих» і «великі клейноди» (цінні речі). Як пише Папроцький, про останнє вона «не дбає», але жаль їй дівочої «цноти» полонених панянок.

Список уведених до неволі шляхетних жінок продовжує «Скнилівська суддівна» з «дівкою вродливою» (можливо, тут йдеться про жінку Смеловського, судді бузького, та його дочку, панночку чудової вроди, котру забрав один з татарських вождів, хоча згодом її викупили з полону – про це згадував Оржельський). Ці пані також були «завезені в Поганську землю негідну». Інших реальних постраждалих Папроцький не знає, але зауважує, що «немало поштивих Шляхтянок/ Котрим вже платків* треба/ [а] не дбати про вінок./ Пішли в землю Поганську суворо зв'язані/ Так, ніби злочинці якісь ошарпані». А чоловіків-шляхтичів («спійманих та забитих») на той час «згинуло» за 30 осіб.

Про втрати простолюду Папроцький пише таке:

*<...> хлопства простого, котрі втікали/
До Замків/ і тих вони багато доганяли.
Дітей, дівчат/ і молодиць/ тих багато загнали/
Старих жінок і чоловіків досить настинали.
Котрі те собі самі у них випрохали/
І на вічну неволю увести себе не дали.*

* Варіант перекладу – *вуалі* (чадри?). Мова про те, що невольниць чекає примусове навернення в іслам та мусульманський одяг, а не рідний дівочий віночок.

Тим часом, перша дезорганізація оборони краю минала. «Люд Рицарський» почав сходитись «до громади». Цьому безперечно сильно заважали татари (шляхтичі «звідусіль важкі мали переходи до того/ Оскільки була повна земля Поганства негідного»). Утім, татарське командування таки відчуло, що перед ним замайоріла перспектива цілковитого розгрому.

Стривожені татари «вчинили між собою раду». Вирішили, щоб розпущені по околиці загони «до часу умовленого назад повертались» та йшли «до купи» до Дністра. Як бачимо, було цілком змінено порядок відступу: замість запланованого відступу своїми слідами на Білу Церкву, татари рушили до найближчого кордону Речі Посполитої – наддністрянського із Молдовою (вірогідно, з-під Тернополя правим берегом Збруча на переправу поблизу молдавського Хотина; про переправу татар саме під Хотиним є й у хроніці Гваньїні видання 1611 р.).

До молдовського воєводи відрядили гінців, які пообіцяли «навіл розділити з Волошином лупи» та гарантували безпеку його підданам від татарського війська. У відповідь господар мав не чинити перешкоди татарам на переправі через Дністер та на шляху через власні володіння. Молдовський воєвода відразу погодився, чим, на думку Папроцького, «показав помисл свій зрадливий». Причому молдаванин навіть дезінформував М.Сенявського – «Послав скоро до Гетьмана/ запевняючі листи/ Мовляв, я є приятель ваш певний і істинний./ Тих поган через землю свою/ якщо б захотіли/ Не пущу/ щоб про те вже певно відали».

Керівництво коронного війська, заспокоєне молдовським господарем, про якого гадали, «що мають приятеля з нього», готувалось перекрити татарам старий зворотній шлях. Польний гетьман очікував під Пłosкировим на прибуття військ подільського воєводи М.Мелецького та ополчення «Волинців». У розпорядженні самого М.Сенявського було менш ніж дві сотні жовнірів, отже самостійно переслідувати багатотисячний татарський кіш він не міг. Відтак, постійно посилав прохання-вимоги прискорити надходження допоміжних військ з Поділля та Волині.

Очікував М.Сенявський і на повернення раніше розісланих загонів, від яких сподівався «певної вістки і язика». Прибулий Я.Претвич та інші справді привели чимало бранців, але вони вже не мали інформації про актуальні плани татарського командування.

За Претвичем не забарився й М.Мелецький зі своїм полком. І хоча загальні сили коронного війська все ще не дотягували й до двох тисяч готового до бою люду (це «крім хлопів»), але воно, не чекаючи вже на інші резерви, прямо в ніч об'єднання рушило на перехоплення татар. Рухались у напрямку на Кам'янець-Подільський. За Гейденштейном рух цей йшов через Городок у верхів'ях Смотрича аж до с.Балин (нині Дунаєвецький р-н Хмельницької обл.). Він таки подає, крім «багатьох інших», імена урядників, що прибули на допомогу Сенявському – воєводи белзького Анджея Тенчинського, старости белзького Яна Замойського, воєводи сандомирського Яна Костки, воєводи київського В.-К.Острозького, воєводи брацлавського Андрія Вишневецького. В останньому, здається, Гейденштейн помилився – А.Вишневецький з 1572 р. був брацлавським каштеляном. Прийшли до з'єднання Сенявського й волинці, хоча їх воєвода Богуш Корецький в Корці хворий лежав. Вони оповіли про рейд цілого війська татар з-під Теробовлі (себто вже по відступі з-під Тернополя?) на Кременець (Kamieniec), де місцеві жителі дали їм невдалий бій, та дали на Волинь.

Утім, повернемося до Папроцького. Татари тоді вже концентрувались біля Дністра – «Сходилися до Дністра Загони до купи». Татарському командуванню пощастило захопити «язика», який оповів, що звідусіль йдуть коронні війська, аби дати ворогу «генеральну битву»:

*І дістали язика, котрий їх так попередив/
Що Гетьман іде з лодом/ той вас буде займати.
Аж [й] інші Війська великі, котрі звідусіль ідуть/
І козаки з Поділля їм на допомогу прийдуть.
Дадуть вам вальну битву/ мають стрільби багато/
І насправді з усіх боків/ ідуть до нас сміливо.*

Татари, «не чекаючи з Гетьманом забави», організували переправу на правий молдавський берег Дністра – «Милю велику з полоном йшли через таку швидку воду». Пощастило їм і з погодою для переходу через річку – «фортуна їм нещасна служила/ що на прудкій воді й вівця не втопилася». Переправа розпочалася у «середу» (15 жовтня?), а в «четвер» вже «Погани Дністер точно перелетіли».

Жовніри спіймали облизня або, як пише сам Папроцький, «І ті усі люди, що за ними бігли/ Відступали так ніби їм пси обід з'їли». Бо перспектива перемоги була цілком реальна, на підмогу місцевим подільсько-руським урядникам та загонам прикордонної «оборони поточної» тоді вже підійшли численні магнатські загопи:

*Ян Костка із Холм'янами/ з Белжанами моторними/
І Миколай Мелецький/ тим же слідом за ними.
Альбрихт Ласький/ з ним почет біскупа Зацного/
Досить порядний та збройний Франца Красінського/
Оті усі охоче і спішно їхали/
Підгоряни і ті їх також не видали.
Староста Сандомирський з багатьма Зацними людьми/
Воевода Люблінський/ з ним Панове інші.*

На переслідування на молдовській території коронні війська не наважилися, і «назад усі у жалю в різний бік поїхали» (у Гваньїні видання 1611 р. є навіть вістка, що жовнірів, які бажали переправитися через Дністер, обстріляли з Хотинського замку³⁷²). Провину за невдачу в погоні за татарами Папроцький цілком покладає на «злого Петрила» (себто молдовського господаря Петра V Кульгавого), який «іще від предків своїх не звик турбуватись цнотою» та ввів в оману коронне командування своєю «грамотою»-заспокоєнням.

Для татарських бранців-«нужденних Християн» перехід за Дністер означав втрату надій на швидкий порятунок. Тут Папроцький включив до свого опису «невільницький плач», мотив якого так добре відомий українській літературно-фольклорній традиції:

Що за плач там надзвичайний був/ які нарікання/

³⁷² Гваньїні О. Хроніка європейської Сарматії – С.761.

*Коли перейшли кордон оті Заціні Пані.
І діточки невинні/ оті Християнські/
Котрі з худобою зарівно йшли/ там у сторони Поганські.
Плачем великим сердечним/ яко побивались/
А матусям своїм який жаль безмірний чинили.
Якби дощ цілий день/ великими краплями.
Йшов/ так Дністру прибуло отими їх сльозами.*

Завершує Папроцький свою «Суму Історії про нагле вторгнення Татар до Земель Руської і Подільської» зверненням до Бога «милостивого» та «всемогутнього». Його він просить надати невільникам «порятунок прудкий». Папроцький молить вирвати їх з полону, «як Жидів отих неслухняних» (найвірогідніше, тут йдеться про сюжет з Ветхого Заповіту про втечу євреїв «неволі єгипетської»; утім, не виключено, що це натяк на пізніших євреїв, які не відразу дослухалися до проповіді Ісуса Христа). Автор «Історії жалісної» погоджується на будь-яке покарання, «аби тільки в твоїй вірі скінчити живота» могли бранці та щоб через цих людей не прибувало сили ворогам християнства, «не розмножувалася Поганська нецнота».

Далі у Папроцького йде невеликий параграф «Порядок в'їзду до Землі Руської тих псів Поганських». Здається, тут ми маємо цікаву «боротьбу» автора із жанровими стереотипами. Бо, якби йшлося про «перемогу своїх», тут мав бути реєстр-парад переможців (див. за приклад підрозділ 3.1.), але тут переможцями стали «вороги» – татари. Отже, Папроцький творить власне «парад винуватців», і, здається, це найяскравіший приклад такого роду в річпосполитській літературі (не дивно, що конспект цього параграфу згодом потрапив і до вищезгаданого видання 1611 р. «Хроніки Європейської Сарматії»).

Спочатку тут автор «Історії жалісної» у черговий раз згадує стрімкість татарського прориву в глиб країни – «Таким ті пси порядком у наші землі увійшли/ Що на жодну сторону найменш не розійшлись». Верховними ватажками походу, які «усіма військами порядно керували», Папроцький називає чотирьох

синів кримського хана («Перекопського Царя зухвалого»). Загальна кількість татар-нападників обрхована на 111 тисяч.

Зауважимо, що, здається, цифра 111 має для Папроцького певну магію. Хроніка Гваньїні видання 1611 р. не пішла тут за «Історією жалісною» і подала іншу кількість татарського війська вторгнення – 80 тисяч. Таку саму цифру називав і А.М.Фредро³⁷³. Більш-менш згідний із даними Папроцького лише Оржельський (106 тисяч татар). Вище вже висловлювалися міркування, що, можливо, ця цифра включає «голови» не лише людей, а й коней. Тоді реальна кількість татарських вояків може бути визначена десь у 30 тисяч. Згадані саме «чотири» верховних вождя походу можуть непрямом підтверджувати наші міркування про 4 орди-тумени, кожна заокруглено по 10 тисяч, реально – дещо менше.

Далі подаються імена кожного татарського вождя, опис його прапора-«корогви» та кількість/якість його підлеглих. Зауважимо, що опуклена цікавість до ворожих прапорів – то доволі вже традиційна річ для старопольської історичної літератури, згадаймо хоча б Яна Длугоша «*Banderia Prutenorum*»/ «Прусські прапори» (1448) – опис корогв тевтонців-хрестоносців, здобутих у Грюнвальдській битві 1410 р. (Н.Яковенко вважає, що докладні описи прапорів у тогочасній літературі – це взагалі-то наслідування «Іліади» та «Енеїди»³⁷⁴). До речі, популярність тут білого кольору, а він присутній в усіх шести описаних корогвах, змушує з певною іронією поставитися до трактування Симоном Пекалідом «*двох корогв сніжнобілого кольору*», під якими князі Острозькі вирушили проти запорожців К.Косинського 1591 р., як суто християнського «доказу чистоти (свого) серця і позбавленого прихованих

³⁷³ *Jędrzeja Maksymiliana Fredro, Dzieje narodu polskiego pod Henrykiem Walezuszem królem polskim a potem francuzkim.* – Petersburg-Mohylew, 1855. – S.136.

³⁷⁴ *Яковенко Н.* Що за війну описує Шимон Пекалід у поемі «*De bello Ostrogiano*» (1600 рік)// Паралельний світ. – С.157-188.

намірів невинного сумління» та репліки «янгольства» власника такого клейноду³⁷⁵.

Взагалі «порядок»-шикування татарського війська поданий Папроцьким як вигляд *армії на марші* (армії вторгнення). Попереду 15-тисячний корпус Алп-Гірея, що йде «вкупі, [і] найменше не розходячись». Далі 10-тисячний загін Газі-Гірея. За ним Адил-Гірей з 10 тисячами та Саадет-Гірей (Садиб-Гірей) «з кута» (розширеним униз трикутником?) з 15-тисячами. У цих корпусах згадано найбільше – 10 та 25 – власних корогв окремих мурз (про Адил-Гірея відомо, що він був старшим у поході, і, напевно, його загін концентрував близьку до ханського двору аристократію, а Саадет-Гірей був старшим сином нащадка престолу, відтак також мав приваблювати кримську знать).

Далі йдуть війська «васалів Криму»: прикубанські ногайці (8 тисяч) під проводом Селямет-Гірея (Оржельський зве його «сином хана їх [ногайців] орди»); закубансько-північнокавказькі черкеси (7 тисяч), ім'я ватажка Папроцькому невідоме (у Оржельського – це «інший ханський син»); з Гіреїв – знаних нами як учасники походу – «вільними» для заняття цієї посади є Бахт-Гірей (Буврат-Гірей), Девлет-Гірей та Мурад-Гірей); нарешті найближчі сусіди України з Буджаку – добруджці та білгородці (разом 10 тисяч) на чолі з Бакаєм та Сьозою (Оржельський зве Бакаєм і Сьозу вождями лише білгородських татар (10 тисяч) та подає з ними ще якогось «мурзу» (вождя добруджців?) з 7 тисячами кінноти). Останні, напевно, як головні знавці терену, «їх усіх/ вели днем також і вночі».

З лівого боку знаходився корпус прикриття – 12 тисяч – на чолі з не названим на ім'я ханським зятем. Наявність такого корпусу лише зліва, напевно, пов'язана з тим, що лише звідти чекали на можливий удар польного гетьмана М.Сенявського (коли минали Хмільник).

Позаду йшли два невідомих мурзи з 10 тисячами (за Оржельським, загін цей нараховував лише 2 тисячі осіб на чолі з Арсеном (Arsennus, Arsenius) та Денну (Dennuus, Denus)). Вони

³⁷⁵ Там само.

доглядали за кількома на кожного кіньми, взятими, аби «здобич на них виносить».

Стерegli війська від несподіваних нападів з боків ще 10 тисяч добірних вояків-«комоньців». До речі, термін «комоньці» пояснює Оржельський. За ним, це вояки з одним конем, а не як інші, які рухалися удвуконь, пересідаючи з одного на другого для швидкості. Зрозуміло, що одноконні вершники готові були вступити в битву відразу. Очоловав їх, за Оржельським, «син мурзи» (може того товариша Бакая і Сьози?).

Ще далі «на узбіч» від «комоньців» бігли сторожі (напевно, в усі чотири боки), по 1 тисячі чоловік, загопи досвідчені, «хлопець в хлопця». Зауважимо, що, за Оржельським, з цього корпусу по 2 тисячі йшли з лівого та правого боку від війська, а решта – трохи за ними (напевно, аби прийти на допомогу в разі потреби).

Ось таке «велике військо», як підсумовує Папроцький, нищило українські землі. Тут вони взяли «багатства великі», чимало полонених, але шкода від них не лише в забраному – татари, це «замало вважаючи/ села, стодоли спалили».

Але наприкінці Папроцький знаходить можливість закінчити «на добрій ноті». Він оповідає про відплатну акцію, яку здійснили проти татар запорожці під проводом свого гетьмана князя Богдана Ружинського.

Цей останній, «шляхи обложивши», себто, напевно, перекривши можливість покликати на допомогу, відправив частину низовців у спустошливий набіг (як подає М.Розвадовський, «за Перекоп»³⁷⁶). Як пише Папроцький, вони:

Пустошили їм землю/ дітей витинали/

Маткам очі виривали/ і груди вирізали.

Міста, села попаливши/ назад повернулись/

*Бо за наше не стоїть [себто – не компенсує] / аби й все
знищили.*

³⁷⁶ Rozwadowski M. Zaciąg woienny, to iest, sprawy potoczne teraznieysze, w roku 1621, w stronach Węgierskich y Niemieckich, z Czeskiego na Polskie przelożone. – В.м. і др., 1622. – S.nlb.7-12.

Татари, які були ще у Молдові, тішилися своїми успіхами та розтринькували здобуте – «Людей/ худобу/ і іншу здобич легковажили». Зауважимо, що, за хронікою Гваньїні видання 1611 р., татари захопили на Україні 55 тисяч бранців, 150 тисяч коней плюс «незліченну кількість» рогатої худоби та овець. Утім, вірогідно, це дуже завищені дані. За Фредро, татари захопили на Поділлі (без інших українських земель?) 19 тисяч чоловік та 40 тисяч худоби³⁷⁷. Можливо, найвірогіднішими є дані Оржельського – 35 340 бранців, 40 тисяч коней, 500 000 крупної рогатої худоби та незліченна кількість овець. Він додав, що дуже невелику кількість бранців було згодом викуплено. Серед найбільш постраждалих він зве «графа Гурку»*, якому татари спалили понад сто сіл біля Бузька та Золочева; вже згаданого «мечника Вольського» з його Підгайцями та «Сененського»**. Зі шляхетних бранців Оржельський окремо оповів про дружину князя Б.Ружинського та вже згаданих дружину і дочку Смеловського. Він таки також оповідає, що татари застосовували, вже випробувану 1574 р. на Єжі Язловецькому, тактику компрометації в очах співвітчизників головних керівників оборони краю – вони обходили стороною маєтності М.Мелецького та В.-К.Острозького.

Але, як зловтішається Папроцький, «коли в землю [свою] в'їхали/ м'яса досить застали/ Дітей, жінок/ стада усі/ доценту виголені» (вирізання-нищення худоби та людей, яких не можна було забрати з собою в полон, практикували як самі татари, так і запорожці). Автор «Історії жалісної» згадує тут біблійний принцип таліона («око за око»). Він уважає, що хоч і відплатили-таки «наші не сповна», але триумф татарський попсували. Або словами самого Папроцького – «отим також за шовк/ [як] зиск/ зосталася вовна».

Далі вже як післямова або мораліте-лемент йдуть два невеличких параграфи «До Читача ласкавого Коротка

³⁷⁷ *Jędrzeja Maksymiliana Fredro*, *Dzieje narodu polskiego pod Henrykiem Walezjuszem...* – S.140.

* Напевно, *Гурка Анджей* (бл.1534-1583) – каштелян менджижецький.

** Напевно, Сененський Ян, добре знаний нам за підрозділом 2.2.

Передмова» та «Визнання гріху і прохання до Господа Бога, що своїх рятувати і визволити з рук Поганських зволив».

У першому з них Папроцький яскраво і вельми докладно змальовує гнітючу картину наслідків татарського наскоку, від якої «очей не стає», «голови» на собі не чуєш, а «вуха» – лементів повні. Тут і образи, близькі до природного катаклізму: «плач», що «пробиває високії хмари», і річка-«Дністер глибокий», що спливає кров'ю невинних жертв; болота з мостами з мертвих тіл. Уся земля України завалена трупами, які «поховати/ людей не достає», бо всіх живих погнали в неволю.

Автор додає натуралістичних деталей, оповідаючи про зів'ялу красу тілесну, особливо ж невинних дівчат-паночок та немовлят, кості яких тепер розносять по полях стервоїди – пси та птахи. Причому не всім пощастило на швидку смерть. Там лежать і недобиті – «рукою заслоняється/ і той птах клює/ Об'ївши усі плечі/ до грудей прискакує». Такого навіть, як «знайде людина, щось має сказати [себто – ще голос подає] / закопати живого/ Не годиться/ а добити/ не дає йому жаль того./ А друге голодом зморене/ вуста плямкають, стогне/ Тільки й знати/ що в зголоднілім тілі дух теплиться».

Така уявна картина крає серця матерям, яких гонять у неволю. Реалії полону не кращі. Ось мати «дивиться смутно» на дочку, а батько – на сина – «І кожен нарізно з них в путах у Татарина». Дівчина – вже знеславлена, і її «волосся розхристане» вже ніколи не огорне мати весільною хусткою. Остання взагалі «краще б смерть воліла/ Аніж дивиться на зятя/ що по ній дістала».

Далі йде загальний плач по Поділля – землі щедрій та прикордонного муру країни. Ось як змальовує її актуальний стан Папроцький:

*О Шляхетне Поділля/ о Країна Зацна/
 Де ж она твоя плодоносність всьому світу смачна.
 Де матері, котрі мужніх діток народили/
 Усі від Поганських рук марно погинули.
 А інші в малій воді там же у них ходять/
 У воді, що з очей плине/ аж по кісточку бродять.
 Де ж вони стада великі/ що коней примножували/*

На котрих Гідні Рицарі Поган громили.
 Де і ті, що живність без міри давали/
 Вів'ям, коровам – у Поган усі опинилися.
 Не підуть вже до Імперії* / воли відгодовані/
 Годують нині м'ясом своїм/ Татар зухвалих.
 Оті бджоли [хіба] щось винні злій Поганській руці/
 Що з гнізд своїх вигнані є у вогненну муку.
 Немає, хто б пожалів/ і заплакав ревно/
 Попросив Бога про помсту/ на Поган вірно.
 Людина – [то] дивина на Поділлію/ Пси тільки брешуть/
 І ті, знати, в скорім часі з голоду поздихають.
 Поховавши свої Пани в свої лакомі губи/
 Котрих кості разносять гострими зубами.
 Біда тим, що те бачать, з жалю помирають/
 Ті, що про лютість Поганську слухають.
 Плачуть Руські Країни за своєю дружиною вірною/
 З котрих недавно мали мур, так мовлять, певний.
 Той зараз розвалили люті Погани.
 І вже чим оті звались/ то сходить нанівець.

Папроцький висновує, що ціла «Польща», себто усе Польське королівство, має тепер зважати на крайню ослабленість свого українського муру. Автор «Історії жалісної» радить рідній країні керувати «надалі обережніше», допомагати прикордонню «порадою» та реальною «обороною» за рахунок внутрішніх ресурсів. Українців Папроцький поетично зве «коханцями», про яких позабула Польща. Він нагадує, що зберігається загроза цілковитого нищення українського краю від «прудких загонів» та «руки Поганської».

Другий із згаданих і вже останній параграф «Історії жалісної» є стилізованим каяттям перед Богом за гріхи співвітчизників та молінням про пробачення. Папроцький сподівається, що демонстрація покори, стійкості у вірі та небажання приймати іслам, пом'якшить «суворий суд» Божий. Не буде іновірець-мусульманин зловтішатись, якщо Бог допоможе своїм вірним. Бо Господь всемогутній. Взагалі саме несприйняття чужої віри, на думку Папроцького, є запорукою

* Священна Римська імперія німецької нації – традиційний ринок збуту для української худоби.

повернення Божої милості, як не на цьому, то хоч на тому світі.
Цим і завершує свій твір автор «Історії жалісної»:

*І хоч би те, наш Господь, нам вчинити зволив/
Щоб же нас в тому несприйнятті Поганства побачив.
Ми, однак, тобі довіряти/ і сильно будемо/
Що легко до чесних/ [до] вічних розкошів підемо
[на тому світі].
АМІНЬ.*

На останній сторінці книжки ще вміщено гарну ілюстрацію із зображенням переправи війська через річку та бою з ворогом на тому березі. Здається, це фрагмент знаного батального полотна невідомого художника початку XVI ст. «Битва під Оршею 1514 р.». З текстом Папроцького вона особливого зв'язку не має і потрапила до видання хіба як стилізований «образ війни».

«Історія жалісна» Б.Папроцького є чудовим прикладом побутування віршованої хроніки у річпосполитській історіографії та її наративних можливостей щодо відбиття сучасних автору історичних подій. Вільність жанрових рамок, незважаючи на відданість автора архаїчній, середньовічно-провіденціальній загальній візії історії, подарувала нам тут чимало конкретних колоритних образів України кінця XVI ст. Зокрема, сам сюжет успішного татарського нападу розбудовано у цьому творі Папроцького чи не найдокладніше у річпосполитській літературі. Не має аналогів і поданий тут опис «татарських прапорів».

Для українського історика «Історія жалісна» особливо цікава своїми ілюстраціями тогочасних військових технологій, висвітленням ролі козацтва на Поділлі у 1570-х рр. (подільські козаки у модерній історичній літературі зазвичай знаходяться надто у затінку своїх запорізьких колег), наведеним багатющим генеалогічним та топонімічним матеріалом. Вельми симптоматичним є й демонстрований Папроцьким ще не подоланий ментально-політичний бар'єр «Русі з Руссю».

Так, автор «Історії жалісної» оповідає події лише про страждання «своєї» Польської Русі, в кордонах до Люблінської

унії 1569 р. Про втрати Волині чи про особисту образу Б.Ружинського Папроцький мовчить. «Волинці» і «низовці»-запорожці з'являються у його тексті радше як союзники (тут він як історик явно поступається таким своїм сучасникам, як С.Оржельський та Р.Гейденштейн).

До речі, нічого нема тут і про знану хроніці Гваньїні видання 1611 р. версеневу диверсію козаків з Києва, Черкас і Канева, посланих Дніпром київським воєводою В.-К.Острозьким проти татарської сторожі, ще коли татари зосереджувалися під Чорним лісом для загального походу. Про цю ж подію трохи інакше оповідав Фредро. За ним, кількатисячний загін козаків з Києва, Черкас та Канева, відряджених В.-К.Острозьким, атакував татарське військо, коли воно розтягнулося на марші. Козаки залишили свої човни на протилежному березі Дніпра, підповзли у траві та між пагорбками до татар та за сигналом-окриком кинулися в атаку. Ворог змішався та запанікував, а коли оговтався і почав переслідування, козаки вже добігли до річки та відплили на своїх чайках³⁷⁸. Ці та деякі інші деталі дозволяють припускати, що, вірогідно, з 1575 р. була й окрема волинсько-київська реляція про ці події (від князя В.-К.Острозького?).

Утім, напрацьовані Папроцьким для «вужчих» регіональних рамок наративні образи, згодом явно згодилися для висвітлення «загальноукраїнської» теми. Зазвичай це відбувалося за посередництвом скороченого викладу подій у виданні хроніки Гваньїні з 1611 р., але примітне значення мала й характеристика козацтва з «Саду королівського» (про неї див. підрозділ 4.1.).

³⁷⁸ *Jędrzeja Maksymiliana Fredro, Dzieje narodu polskiego pod Henrykiem Walezjuszem... – S.136-137.*